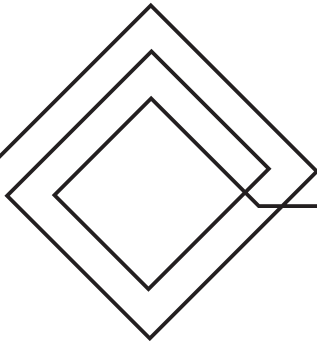

بررسی ساختار

موسیقایی ترانه حماسی یوسف آزادی*

شهاب جعفری

چکیده

این پژوهش به یکی ترانه‌های حماسی و روایی در سنت موسیقایی کرمان می‌پردازد. در این اجرا شاهد داستان‌سرایی به همراه اجرای موسیقی هستیم. در مقاله پیش‌رو به تحلیل ساختار بیرونی و قابل مشاهده‌ای چون ساختار موسیقی خواهیم پرداخت و تلاش خواهیم کرد از ورای آن به ساختارهای سنت و فرهنگ موسیقی کرمان دست پیدا کنیم. ترانه یوسف آزادی یکی از زیباترین ترانه‌های رایج در منوجان است. این ترانه به همراهی سازهای چنگ یا چنگ قطی یا یروتی و تنبورک به همراهی تمپک اجرا می‌شود. وزن این قطعه مشابه «دوراندیش» پنج‌ضربی است. در تمام این قطعه یک ساز کوبه‌ای جمله‌ای به شکل زیر به عنوان همراهی با قیچک و خواننده‌ها به شکل تکرارشونده اجرا می‌کند. در پژوهش حاضر داده‌ها با روش اسنادی و تکیه بر مطالعه کتاب‌ها، مقالات و به صورت میدانی به دست آمده است.

*کلید واژه: یوسف آزادی، حماسه کرمانی، ساختار موسیقایی

مقدمه

داستان‌گزاری هنری است که سابقه‌ای طولانی در تاریخ و فرهنگ ایران دارد. منظور از داستان‌گزاری نقل زبان داستان، در هر شکلی، برای گروهی از مخاطبان است. داستان‌گزاری حرفه و پیشه خاصی بوده که از دوره باستان تا سال‌های اخیر با تنوع فراوان در ایران رایج بوده است.^۱ آنچه از سده‌های سوم و چهارم دوره اسلامی تا به امروز با عناوینی مانند: فضائل خوان، مناسبت‌خوان، شاهنامه‌خوان، حافظ، گوینده، قصه‌خوان، صورت‌خوان، نقال و پرده‌خوان نامیده می‌شوند در اصل استمرار انواع متفاوت در داستان‌گزاری در دوره پیش از اسلام بوده است. برای نمونه می‌توان به شاهنامه‌خوانی، که تا امروز نیز رایج است، اشاره کرد. یکی از انواع مهم داستان‌گزاری در ایران باستان نقل داستان به همراه موسیقی بوده است. ریشه این هنر را که تا امروز استمرار یافته، و مصداق بارز این استمرار همین پژوهش حاضر است، من در این مقاله ترانه یوسف آزادی را بر اساس اجرای زنده یاد علی ناصری (خواننده) و حسین نظری (نوازنده قیچک) در آلبوم کویرانه ۴ (موسیقی مناطق منوجان و فاریاب) به کوشش فؤاد توحیدی مورد بررسی قرار می‌دهم.

پیشینه پژوهشی

در مورد موسیقی نواحی کرمان می‌توان به کتاب نگاهی به موسیقی نواحی کرمان (۱۳۹۷) و آلبوم‌های «کویرانه‌ها» و «باغ آوا» که به کوشش فؤاد توحیدی (۱۳۸۴-۱۳۹۷) منتشر شده‌اند و پژوهش‌های انجام‌گرفته توسط احمدرضا مؤید محسنی (۱۳۴۷) و محمدرضا درویشی (۱۳۷۵) اشاره کرد. با توجه به مطالب موجود در رابطه با موسیقی کرمان باید بگوییم که همواره به توضیح کلی مفاهیم موسیقی حماسی با بیان برخی داستان‌ها بسنده شده و تاکنون پژوهشی با تمرکز بر ساختار موسیقی ترانه حماسی یوسف آزادی انجام نشده است.

۱- برای این اصطلاحات نک عبدالجلیل قزوینی، صص ۶۳-۶۷؛ اسکندر بیگ منش، ۲۹۳/۱ - ۲۹۵؛ فخرالزمانی، ۱۹-۲۶؛ سام میرزا،

۱۵۷-۱۵۸، ۲۳۲، ۳۵۰؛ نصر آبادی، ۴۶۲، ۵۹۳؛ واعظ کاشفی، ۲۸۰-۳۰۶؛

روایت یوسف آزادی

یکی دیگر از آوازهای مشهور شهرستان منوجان آواز کلیسف است. این آواز به همراهی چنگ، چنگ قطی، یروتنی و تنبورک اجرا می شود. کلیسف یکی از شخصیت‌های ماندگار دوران معاصر منوجان است که به خاطر جوانمردی و رشادتی که در مقابل مامورین دولت وقت - رضا شاه - از خود نشان داد معروف شده است. داستان و سرگذشت او - که بزرگ طایفه آزادی‌های شیکوه و سرراس منوجان محسوب می شد - به دهه آغازین قرن حاضر مربوط می شود. ماجرا از این قرار بوده است که قشون "وکیل مراد" از طرف دولت مرکزی برای گرفتن مالیات از مردم منوجان به منطقه عزیمت می کنند. این قشون هنگام مراجعه به منطقه شیکوه و سرراس با مقاومت مردم طایفه آزادی مواجه می شوند که حاضر به پرداخت مالیات نبوده اند. به تصمیم "وکیل مراد" و به دلیل این تمرد و نیز نپرداختن مالیات تعدادی از زنان و دختران محل را زنجیر کرده و به اسیری یا به اصطلاح محلی "بندگی" می برند. "کلیسف" که در زمان وقوع این اتفاق در محل حضور نداشته بعد از اینکه خبردار می شود فردی را مامور می کند که به "میرزامحمد دوراندیش" - کلانتر و نماینده دولت - مراجعه نموده و از وی برای آزاد کردن زنان اسیر مدد جوید و گرنه راه بر وکیل مراد می بندد و او را به هلاکت می رساند. میرزامحمد بی اعتنائی می کند و به پیک "کلیسف" هم توصیه می کند که به وی بگوید با "دولتی‌ها" در نیفتد که عواقب وخیمی به دنبال دارد و در فکر پرداخت مالیات باشد تا اسیران آزاد شوند. "کلیسف" بعد از اینکه از کمک میرزامحمد نومید می شود، تصمیم می گیرد که خود رأساً اقدام نماید. لذا در جایی از مسیر منوجان - کهنوج راه بر وکیل مراد و قشونش می بندد و طی یک جنگ نابرابر و در کمال ناباوری قشون دولتی را شکست داده و وکیل مراد را می کشد و اسیران را آزاد می کند. این رادمردی کلیسف در قلب و ذهن مردم باقی می ماند. چند سال بعد (۱۳۱۷) کلیسف در مسیر رودان و در تله‌ای که مهیم‌خان برای او چیده است به شکل ناجوانمردانه‌ای به قتل می رسد.

تحلیل ساختار موسیقی

بستر نغمگی

نغمه‌های شنیده شده در طول این اجرا توسط خواننده‌ها و نوازنده قیچک از بم به زیر به ترتیب زیر هستند. همان‌طور که دیده می‌شود بستر نغمگی در این قطعه مشابه قطعه «دوراندیش» است.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، در طول این قطعه، نت‌های فا و دو به صورت دیز اجرا می‌شوند. لازم به ذکر است که نت سل در بخش‌های بم به صورت دیز و در بخش‌های زیر به صورت بکار نواخته می‌شود. همچنین، باید توجه داشت که نت‌های نوشته شده در شکل بالا مربوط به قیچک است و نت‌های خواننده یک اکتاو پایین‌تر از آن‌ها قرار دارد. به عبارتی دیگر، در این اجرا، محدوده صدای خواننده بین لای اکتاو سوم تا فای اکتاو چهارم است؛ در حالی که قیچک عمدتاً در محدوده سل دیز اکتاو چهارم تا سی اکتاو پنجم نواخته می‌شود و تنها در لحظات پایانی قطعه، قیچک به نت‌های بم‌تر خود تا نت سی در اکتاو سوم اشاره می‌کند.

بررسی مد

در این قطعه نیز دو فاصله ساختاری (محدوده استروکتوری) به صورت مشخص شده در شکل پائین شنیده می‌شود.

فاصله‌های ساختاری ۱ و ۲ دو دانگ به صورت طنینی، طنینی، بقیه یا «ط ط ب» و طنینی، بقیه، طنینی یا «ط ب ط» هستند. نت مؤکد (به بیان موسیقی کلاسیک ایرانی همان شاهد) در این قطعه لا و می است؛ به طور کلی، فضای مدالی که در این قطعه به گوش می‌رسد را می‌توان در درآمد ماهور

در نظر گرفت. البته به طور کلی، نت دو با اینکه به صورت دیز نوشته شده است، برخی لحظات با کوکی کمتر از دودیز و بیشتر از دوسری به گوش می‌رسد. برخی از جملات اجرا شده توسط قیچک و خواننده در محدوده یک پنجم بالاتر اجرا می‌شود که نت مؤکد در آن «می» است.

انحنای ملودی

همان‌طور که پیشتر در بخش بستر نغمگی اشاره شد نت‌های اجرا شده در این قطعه در محدوده یک اکتاو از نت لای بین خط دوم و سوم کلید سل (لای اکتاو ۴) تا نت لا بالای خطوط حامل (لا اکتاو ۵) است. نت‌های اجرایی توسط خواننده‌ها مقداری کمتر و نیز یک اکتاو بم‌تر از قیچک یعنی از لای اکتاو ۳ تا فای اکتاو ۴ به گوش می‌رسند، که البته برای سادگی تحلیل آنها را در بخش گستره نغمگی یک اکتاو بالاتر در نظر گرفته‌ایم.

بررسی ریتم

وزن این قطعه مشابه «دوراندیش» پنج ضربی است. در تمام این قطعه یک ساز کوبه‌ای جمله‌ای به شکل زیر به عنوان همراهی با قیچک و خواننده‌ها به شکل تکرارشونده اجرا می‌کند. نتی که به علامت عدد هفت فارسی مشخص شده است به نظر می‌رسد با مضرب چپ اجرا می‌شود.

کلامی که در این قطعه توسط خواننده‌ها اجرا می‌شود دارای وزن عروضی به شکل وزن شعری «فَعُولُنْ فَعُولُنْ فَعُولُنْ فَعْلٌ» یا «تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ» یا به صورت موسیقایی ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ است. مشابه این وزن شعری در ردیف موسیقی ایرانی در گوشه «رجز» به گوش می‌رسد.

نکته‌ای که در مورد ساز کوبه‌ای حائز اهمیت است این است که در مواقعی که خواننده حضور دارد به اجرای نت‌های به صورت ریز (ترمولو) می‌پردازد.

بررسی فرم

در این قطعه قیچک در ابتدا جملاتی را به عنوان مقدمه به صورت آواز وزن آزاد اجرا می‌کند. پس از جملات قیچک، خواننده به اجرای شعری با وزن ذکر شده در بخش قبل می‌پردازد. در حین اجرای خواننده نیز قیچک به اجرای ملودی کلام همراه او می‌پردازد. کلامی که خواننده اجرا می‌کند به دو صورت اجرا می‌شود. در مصرع‌های اول معمولاً حرکتی از نت می به نت سی دارد و در مصرع‌های دوم همین حرکت به صورت سکانس یک نت پایین‌تر (یعنی از نت ر به نت لا) اجرا می‌شود. پس از اجرای چند بیت توسط خواننده نوازنده قیچک به اجرای بخشی از جمله مقدمه خود (که در آوانگاری بسیار تکرار شده است) می‌پردازد. به طور کلی، پس از هر بار اجرای خواننده، نوازنده قیچک این جمله را اجرا می‌کند؛ در برخی از قسمت‌ها این جمله را قیچک دو بار یا حتی بیشتر اجرا می‌کند.

در برخی موارد، قیچک علاوه بر اجرای این جمله، به نواختن جملاتی مشابه آنچه در مقدمه شنیده می‌شود نیز می‌پردازد. به طور کلی، اجرای این جملات توسط قیچک از یک الگوی منظم خاصی پیروی نمی‌کند که بتوان گفت، مثلاً بعد از هر ۳ بار تکرار رخ می‌دهد. بنابراین می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که ابتدا قیچک جملات مقدمه را اجرا می‌کند، سپس خواننده چندین مصرع با وزن مشخص را می‌خواند، که اولی حرکت از می به سی و دومی حرکت از ر به لا دارد، و در فاصله بین هر دو مصرع، قیچک جملاتی را اجرا می‌کند. در نهایت، قیچک با نواختن جملاتی با وزن آزاد، قطعه را به پایان می‌رساند. لازم به ذکر است که جملاتی که قیچک در ابتدای قطعه به عنوان مقدمه اجرا می‌کند، به چند شکل مختلف در طول قطعه نواخته می‌شوند، و طرح کلی و انحناهای ملودی آن‌ها در هر بار تغییر می‌کند.

منابع

- احمد پناهی، محمد. ۱۳۸۳. ترانه و ترانه‌سرایی در ایران. تهران: سروش.
- اسدی گوگی، محمدجواد. ۱۳۷۹. فرهنگ عامیانه گلیافت. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- توحیدی، سید فؤاد. ۱۳۹۷. نگاهی به موسیقی نواحی کرمان. کرمان: سوره مهر.
- جاوید، مجید. ۱۳۸۱. کرمان در یک نگاه. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- درویشی، محمدرضا. ۱۳۸۴. دایرةالمعارف سازهای ایران، جلد اول. تهران: ماهور.
- صفا، عزیز الله. ۱۳۹۰. تاریخ جبرفت و کهنوج. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- علیمردادی، منصور. ۱۳۹۴. اشعار و ترانه‌های شفاهی مردمان حوزه هلیل‌رود، جلد اول. تهران: فرهنگ عامه.
- محبوب، محمد جعفر. ۱۳۸۲. ادبیات عامیانه ایران. تهران: چشمه.
- بوستان، بهمن و محمدرضا درویشی. ۱۳۷۰. هفت اورنگ: مروری بر موسیقی سنتی و محلی ایران، تهران: حوزه هنری.
- درویشی، محمدرضا. ۱۳۸۰. از میان سرودها و سکوت‌ها، گزیده نوشتار و گفتار. تهران: ماهور.
- فاطمی، ساسان. ۱۳۸۱. موسیقی و زندگی موسیقایی مازندران: مسئله تغییرات. تهران: مؤسسه فرهنگی-هنری ماهور.
- میرام، آلنی. ۱۳۹۶. انسان‌شناسی موسیقی. ترجمه مریم قرسو. تهران: ماهور.

منابع شنیداری

- توحیدی، فؤاد. ۱۳۸۴-۱۳۹۷. کویرانه ۱-۱۱. کرمان: حوزه هنری. سی دی.
- ____. ۱۳۹۵. باغ آوا. کرمان: حوزه هنری. سی دی.
- ثابت‌زاده، منصوره. ۱۳۸۵. موسیقی رقص‌های شرق کرمان. تهران: ماهور. سی دی.